

УДК 159.922.76:173

DOI <https://doi.org/10.32782/academ-ped.psych-2022-2.06>

Леся ЧОПИК

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри психології,
Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

choryk-lesya@ukr.net

ORCID: 0000-0001-8855-4734

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПОЗИЦІЙ ЩОДО ПРИЙНЯТТЯ ДИТИНИ З ОСОБЛИВОСТЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ

Анотація. Метою публікації є аналіз та узагальнення теоретичних концепцій і психологічних досліджень щодо особливостей формування батьківських позицій (прийняття, ставлення, взаємодія) у сім'ях, які виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових методах (аналізу, синтезу, узагальнення) та принципах системності та науковості. Наукова новизна роботи полягає у аналізі теоретичних концепцій та психологічних досліджень щодо усвідомлення і прийняття батьками ситуації народження дитини з психофізичними порушеннями; характерних для них різних типів батьківських позицій; обґрунтовано необхідність організації своєчасної підтримки та напрямів психологічної допомоги родині, яка виховує дитину з порушеннями психофізичного розвитку; дістали подальшого розвитку знання про особливості психологічного консультативного супроводу таких батьків. **Висновки.** Порушення здоров'я дитини, які є причиною труднощів її розвитку, формують основи психологічної травми у батьків, що негативно впливають на їхнє відношення до проблем, прийняття дитини, формування взаємодії з нею. Прийняття дитини, що має порушення психофізичного розвитку є складним і неоднозначним за своїм змістом процесом, який залежить від індивідуально-психологічних особливостей батьків, які формуються під впливом сильних психотравмуючих факторів. У вирішенні цієї проблеми більшість батьків потребує психологічної допомоги, яка полягає у використанні фахівцями технік сімейного консультування, що дозволить усунути психологічні проблеми у батьків та сприятиме їхньому прийняттю дитини та проблеми у її розвитку, формуванню у них адекватної батьківської позиції щодо дитини з особливостями психофізичного розвитку, усвідомленого ставлення до корекційних заходів, дозволить активно включитися у процес корекційного супроводу дитини для оптимізації її особистісного розвитку.

Ключові слова: батьківська позиція, діти з особливостями психофізичного розвитку, прийняття, психологічна підтримка.

Lesya CHOPYK

Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Psychology,
Public Higher Educational Establishment "Vinnytsia Academy of Continuing Education"

choryk-lesya@ukr.net

ORCID: 0000-0001-8855-4734

FEATURES OF FORMATION OF THE PARENTAL ATTITUDE TOWARDS THE ADOPTION OF THE CHILD WITH FEATURES OF PSYCHOPHYSICAL DEVELOPMENT

Abstract. The purpose of the publication is to analyze and generalize theoretical concepts and psychological research on the peculiarities of the formation of parental positions (acceptance, attitude, interaction) in families raising children with psychophysical disabilities. The research methodology is based on general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and the principles of systematization and scientificity. The scientific novelty of the work is the analysis of theoretical concepts and psychological research on the awareness and acceptance of parents of the situation of the birth of a child with psychophysical disorders; different types of parental positions characteristic of them; the necessity of organizing timely support and directions of psychological assistance to a family raising a child with psychophysical disabilities is substantiated; received further development of knowledge about the features of psychological counseling of such parents. **Conclusions.** Disorders of the child's health, which are the cause of difficulties in its development, form the basis of psychological trauma in parents, which negatively affects their attitude to problems, acceptance of the child, the formation of interaction with her. Acceptance of a child with psychophysical development is a complex and ambiguous process, which depends on the individual psychological characteristics of parents, which are formed under the influence of strong psycho-traumatic factors. In solving this problem, most parents need psychological help, which is to use family counseling techniques that will eliminate psychological problems in parents and promote their acceptance of the child and problems in its development, forming an adequate parental position on the child with psychophysical disabilities. Conscious attitude to corrective measures, will be actively involved in the process of corrective support of the child to optimize his personal development.

Key words: parental position, children with peculiarities of psychophysical development, acceptance, psychological support.

Актуальність. Останніми десятиліттями в Україні спостерігаються позитивні зміни у ставленні до дітей з особливостями психофізичного розвитку та сімей, що їх виховують.

Сім'я – це середовище, у якому формується особистість дитини і закладається ресурс її розвитку та соціальної адаптації. Однак життя більшості сімей, в яких виховується малюк з порушеннями психофізичного розвитку, супроводжується низкою деструктивних переживань. Емоційну кризу, пов'язану з народженням, вихованням та розвитком малюка з особливостями психофізичного розвитку, батьки не можуть подолати самостійно і потребують психологічної допомоги.

Осмилення батьками того, що сталося, і набуття нових життєвих цінностей часто розтягується на тривалий період, тим самим негативно впливаючи на внутрішньосімейні стосунки та блокуючи можливість повноцінного ефективного корекційного впливу на розвиток дитини.

Сучасні (ре)абілітаційно-корекційні заходи передбачають обов'язкове залучення до процесу батьків. У такій ситуації батьківська позиція щодо дітей з особливостями психофізичного розвитку, їх прийняття або неприйняття відіграє провідну роль у розвитку та особистісному становленні до дітей такої категорії.

Тож актуальним питанням сьогодення є проблема адаптації сім'ї до нових обставин, викликаних проблемами прийняття, виховання та розвитку дитини з особливостями психофізичного розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Проблеми сімей, що виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку, досліджувались багатьма авторами. Зокрема, особливості психоемоційних станів та реакцій у батьків, які виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку, вивчали: Н. Бастун, Л. Борщевська, Т. Вісковатова, А. Душка, О. Зерницький, І. Левченко, Т. Скрипник, В. Ткачова та інші. Дослідники виділяють найбільш загальні характеристики батьківських реакцій щодо усвідомлення порушень у дітей: заперечення, гнів, почуття провини, емоційну адаптацію. Деструктивні стосунки між дітьми та батьками в таких родинах і їх вплив на розвиток дітей вивчали В. Вишневський, М. Лісіна, Є. Мастюкова, Р. Майрамян, І. Мамайчук,

В. Мініяров, В. Ткачова, У. Ульяновка, Е. Ейдемільер, П. Якобсон та інші. Автори підкреслюють наявність у дітей, що виховуються у таких сім'ях, різних психологічних та психосоматичних проблем.

Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, не досить розкриті питання батьківського ставлення до дитини, прийняття та адекватного відношення до проблеми її порушеного розвитку.

Питаннями надання психологічної допомоги сім'ям, які виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку, займалися В. Козьявкін, Т. Комар, Р. Кравченко, Г. Кукуруза, С. Мирнова, К. Островська, М. Радченко, А. Смірнова, В. Тарасун, Я. Юрків та інші. Всі автори у своїх моделях підтримки сім'ї основною цінністю проголошують дитину, її інтереси та потреби. А отже, корекційний вплив спрямований на підвищення компетентності батьків, проте емоційний стан батьків та ситуація у сім'ї залишаються поза увагою фахівців.

Постановка завдання. Метою публікації є аналіз та узагальнення теоретичних концепцій та психологічних досліджень щодо особливостей батьківських позицій (прийняття, ставлення, взаємодія) у сім'ях, які виховують дітей з особливостями психофізичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Сім'я відіграє провідну роль у процесі розвитку дитини, адже саме тут задовольняється значна частина потреб дитини: в емоційній підтримці, любові, захищеності, закладаються найважливіші риси особистості малюка, його ставлення до себе і до світу.

Діти з порушеннями психофізичного розвитку потребують особливої турботи та додаткової корекційної підтримки у розвитку та розкритті їхнього потенціалу, що можливе лише в умовах спеціального внутрішньосімейного корекційно-розвивального середовища [3].

Важливою умовою побудови такого середовища є здатність батьків усвідомлено сприймати діагноз, мати ціннісне ставлення до дитини, бути активними вихователями для своєї дитини, співпрацюючи з фахівцями за єдиними вимогами [1].

Однак народження у сім'ї дитини з особливостями психофізичного розвитку найчастіше є несподіваною подією і переживається батьками як «приреченість через катастрофічну подію»

(Дж. Бовлбі). Чим більший рівень порушення розвитку дітей, тим більше виражені у батьків прояви стресу та його наслідків [4].

Батьки стикаються зі складними психологічними проблемами: виникнення цілої низки емоційних переживань, прийняття-неприйняття дитини з особливостями психофізичного розвитку та її діагнозу, неадекватне батьківське ставлення до дитини [2].

Переживання цих проблем зазвичай провокують реорганізацію сімейного простору, впливають на механізми та форми внутрішньо-сімейної взаємодії [8].

За даними Ю. Єрмолаєвої, О. Кузнецової, О. Полухіної, Н. Янушанець, лише дуже незначна кількість сімей адекватно сприймають ситуацію. Батьки приймають проблему, конструктивно вирішують складні ситуації, намагаються ефективно спілкуватися, мають позитивне ставлення до дитини та до себе, готові прийняти допомогу. Все це сприяє створенню зони благополучного особистісного розвитку.

Більшість сімей неспроможні справитися із ситуацією. Від 30% до 60% сімей, в яких виховуються діти з порушеннями психофізичного розвитку, розпадаються. Близько 30% зберігають сім'ю формально – «заради дитини», маючи викривлені міжособистісні стосунки (С. Безух, С. Лебедева). Такі сім'ї можуть стати причиною затримки розвитку дитини, формування в неї негативних якостей, ускладнювати її соціальну адаптацію. Дитина у такій сім'ї відчуває подвійне навантаження: відчуження у суспільстві і неприйняття у власній родині.

Лише прийняття батьками самої дитини, адекватне усвідомлення проблеми дозволяє сформувавши ціннісне ставлення до неї.

Американський психолог К. Роджерс трактує прийняття як безумовно позитивне ставлення до дитини незалежно від наявності різних проблемних факторів. Вчений вважав, що безумовне прийняття малюка забезпечує надійну основу для його особистісного становлення та повноцінного функціонування [7].

Психологічне прийняття дітей з порушеннями психофізичного розвитку О. Макаренко характеризує як певну позицію батьків щодо себе та своєї дитини, життєдіяльність якої має особливості прояву когнітивного, емоційно-смыслового та поведінкового компонентів.

Когнітивний компонент виявляється у тому, що батьки мають необхідні знання про дитину, вони розуміють дитину інтуїтивно, передбачають її потреби.

Емоційно-смысловий компонент характеризується повним прийняттям батьками дитини з порушеннями психофізичного розвитку як самостійної особистості.

Поведінковий компонент виражається у адекватній взаємодії батьків з дитиною, відповідно до її потреб [5].

Прийняття дитини з порушеннями психофізичного розвитку та відношення до неї залежать від особливостей розладів її розвитку. Установлено, що чим важче порушення розвитку дитини, тим більше виражені у батьків прояви тривоги та депресії, що, своєю чергою, негативно впливає на адекватність усвідомлення проблеми та прийняття самої дитини [4].

Виділяють кілька форм неприйняття батьками дитини: безумовне, умовне, емоційне неприйняття, повна безконтрольність [8].

Безумовне неприйняття дитини. Виникає у осіб із несформованим батьківським інстинктом, що вважають дитину з порушеннями розвитку перешкодою для досягнення власних цілей. Такі батьки намагаються перекласти догляд за дитиною на інших (родичів, освітній заклад тощо). Проблеми, що виникають, можуть викликати напади агресії через відсутність жалю і любові до малюка.

Умовне прийняття. Батьки на підсвідомому рівні пов'язують з дитиною життєві проблеми та проєктують на неї своє ставлення до життя.

Емоційне неприйняття. У цьому разі батьки виконують батьківські функції в повному обсязі: доглядають, піклуються, переживають під час хвороби, цікавляться життям своїх дітей. Однак провини дитини караються «крижаним» мовчанням. Батьки помічають навіть незначні проступки дитини, що призводить до встановлення холодних відносин.

Повна безконтрольність. У сім'ї не встановлені рамки поведінки, батьки не цікавляться душевним станом дитини. Вони виправдовують себе браком часу і необхідністю працювати на благо дитини. Відбувається підміна духовної близькості матеріальними цінностями.

Сім'ї, які стикнулися з проблемою прийняття факту наявності порушення у дитини, проходять певні фази усвідомлення ситуації:

стресовий стан; заперечення батьками діагнозу; депресивний стан, пов'язаний з усвідомленням справжнього становища і втратою сподівань; та адаптивна фаза свідомого прийняття ситуації (О. Агевелян, О. Комарова Р. Майромян, О. Нагорна, М. Семаго, В. Юртайкін та інші). Четверта фаза означає початок соціально-психологічної адаптації членів сім'ї, адекватних емоційних контактів.

Деякі дослідники (Є. Ісеніна, Д. Льютеман, В. Рахманін) виділяють ще й п'яту фазу – фазу конструктивних дій.

У будь-якому випадку, чим швидше сім'я пройде перші три стадії, чим швидше прийме проблеми розвитку дитини, тим швидше батьки усвідомлять необхідність її розвитку та виховання з урахуванням особливостей, можливостей та потенціалу.

Однак у кожній сім'ї ці фази можуть мати різну тривалість і прояви. Залежно від того, на якій стадії перебувають батьки, буде залежати формування їхньої батьківської позиції.

Батьківські позиції розглядаються як сукупність батьківських установок – переплетення свідомих і несвідомих мотивів взаємодії, основою якої є оцінка дитини. Батьківські позиції існують у трьох планах: емоційному, когнітивному та поведінковому (О. Захаров, А. Співаковська) і характеризуються такими параметрами: адекватністю, динамічністю і прогностичністю.

Адекватність – ступінь сприйняття та орієнтування батьків у індивідуальних особливостях дитини з порушеннями психофізичного розвитку, співвідношення об'єктивних якостей і можливостей дитини з усвідомленими батьками (описує когнітивний складник взаємодії батьків з дитиною).

Динамічність – ступінь рухливості (змінності) батьківської позиції, здатність змінювати способи і форми взаємодії з дитиною (описує когнітивний і поведінковий компоненти батьківської позиції).

Прогностичність – здатність батьків до екстраполяції, передбачення перспектив подальшого розвитку дитини з особливостями психофізичного розвитку і здатності до побудови подальшої взаємодії з нею (описує когнітивний компонент та поведінковий компонент батьківської позиції).

Емоційний компонент проявляється по всіх трьох параметрах (адекватність, динамічність,

прогностичність) батьківської позиції. Він виражається в емоційному забарвленні образу дитини.

Отже, батьківська позиція щодо прийняття дитини з особливостями психофізичного розвитку розглядається як така, що включає у себе емоційне відношення до дитини і ситуації батьківства, очікування і конкретні усвідомлювані установки батьків щодо індивідуальних особливостей малюка, його діагнозу та очікувань від фахівців.

Визначено кілька типів батьківських позицій стосовно дитини з порушеннями психофізичного розвитку:

- заперечувальна (дистанціювання від дитини, зняття із себе відповідальності за наслідки; блокування власної активності стосовно дитини, демонстрація неконструктивних способів подолання стресу);

- домінуюча (супротив дійсності – наявності порушення, постановка неадекватних стану дитини цілей; результатом цього є висока безрезультативна активність, яка спричиняє наростання стресу);

- наставницька (активна взаємодія з дитиною з особливостями психофізичного розвитку і фахівцями з метою повного одужання; однак у випадку неможливості досягнення мети прагнення до високої планки досягнень обертається ризиком психічного виснаження);

- партнерська (дистанціювання від переживань через труднощі дитини, цілісне відношення до дитини, використання особистісних ресурсів, концентрація на успіхах).

Згідно з дослідженнями, лише 2% батьків, які виховують дітей з особливостями психофізичного розвитку, мають активну партнерську батьківську позицію [6]. Ця адекватна батьківська позиція передбачає найбільш об'єктивну оцінку психічних, вікових та характерологічних особливостей дитини з особливостями психофізичного розвитку і побудову виховання та розвитку на основі такої оцінки.

Ефективне виховання і розвиток дитини з порушеннями розвитку може відбуватися лише за умови емоційної стабільності батьків, після їхнього прийняття порушення дитини та відкритті у собі особистих ресурсів [9].

У разі неадекватної батьківської позиції батьки «не бачать» свою дитину, не розрізняють її реальних і уявних якостей і можливостей.

Це зумовлює безвідповідальне, непослідовне, невпевнене відношення батьків до виховання дитини, що, своєю чергою, призводить до суттєвого відставання дитини з психофізичними порушеннями у розвитку. Досягти ж адекватної батьківської позиції стосовно дитини можна лише за умови успішної психологічної адаптації батьків до ситуації, що виникла у зв'язку з народженням у сім'ї дитини з порушеним психофізичним розвитком.

Психологічне дослідження сімей, які виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку (Л. Шипіцина), показало, що більшість сімей не в змозі самотійно впоратися з проблемами, пов'язаними з появою такої дитини.

На подолання цих проблем і має бути спрямована професійна психологічна допомога батькам. Правильно організована своєчасна підтримка та психологічна допомога сім'ї дозволить батькам подолати стрес, організувати адекватний догляд за дитиною, зрозуміти необхідність отримання нею корекційної психолого-педагогічної допомоги у співпраці з фахівцями, а отже, сприятиме безперервному, систематичному, цілеспрямованому (ре)абілітаційному процесу, що забезпечить адекватний розвиток дитини з психофізичними порушеннями [9].

Таку підтримку доречно надавати у форматі психокорекційного консультативного супроводу сім'ї, яка виховує дитину з порушеннями психофізичного розвитку. Мається на увазі використання ресурсів консультативної роботи з родиною з використанням технік, що сприятимуть усвідомленню батьками реальної перспективи розвитку дитини, отримання інформації про можливі труднощі у соціальному та психічному розвитку малюка, попередження проблем у стосунках і встановлення оптимальних взаємин у родині, створенні психологічного комфорту для кожного члена сім'ї.

Консультування батьків дітей з особливими освітніми потребами передбачає процедуру психологічного вивчення проблеми, надання психологічної підтримки та рекомендацій [1].

Робота із сім'єю має бути регулярною. Зниження стресу й поліпшення внутрішньосімейних стосунків справлятимуть позитивний вплив на розвиток дитини.

До підтримки сімей доцільно залучати інших батьків, що мають дитину з порушеннями психофізичного розвитку (L. Blake, L. Bray,

V. Carter, K. Keegan, C. Sanders). Це може стати цінним джерелом допомоги в усвідомленні батьками проблем, оптимізації життєвих цілей та формуванні ціннісних орієнтирів, які сприятимуть зменшенню рівня їхнього психологічного страждання та підвищать здатність до пошуку засобів і способів подолання проблем.

Висновки. Отже, з урахуванням вирішальної ролі батьків у розвитку дитини з психофізичними порушеннями можна дійти висновку, що успіх дитини значною мірою залежить від сімейного благополуччя, адекватної батьківської позиції та участі батьків у становленні дитини.

Однак порушення здоров'я дитини, які є причиною труднощів її розвитку, формують основи психологічної травми у батьків, що негативно впливають на їхнє відношення до проблем, прийняття дитини, формування взаємодії з нею.

Прийняття дитини, що має порушення психофізичного розвитку, є дуже складним і неоднозначним за своїм змістом процесом, який залежить не стільки від характеру захворювання дитини, скільки від індивідуально-психологічних особливостей її батьків, які формуються під впливом сильних психотравмуючих факторів.

Більшість батьків не спроможні самотійно впоратися з такою проблемою і потребують психологічної допомоги, яка полягає у використанні фахівцями технік сімейного консультування, що покращують емоційний стан батьків, сприяють їхній адаптації до народження дитини з порушеннями психофізичного розвитку, покращують характер взаємин у сім'ї.

Своєчасно надана психолого-педагогічна допомога дозволить усунути психологічні проблеми у батьків, що дозволить батькам швидше прийняти дитину з порушеннями психофізичного розвитку та проблему у її розвитку, сприятиме формуванню у них адекватної батьківської позиції щодо дитини з особливостями психофізичного розвитку, усвідомленого ставлення до корекційних заходів, дозволить активно включитися у (ре)абілітаційний процес корекційного супроводу дитини для оптимізації її особистісного розвитку.

Перспективи подальших досліджень передбачають розробку наукових основ раннього диференційованого психолого-педагогічного супроводу сімей, які виховують дітей з різними психофізичними порушеннями розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Галян О.І., Борисенко З.Т. (2019). Психологічні аспекти супроводу батьків дітей з особливими освітніми потребами. Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології». Запоріжжя : Класичний приватний університет. Випуск 2. Том 2. С. 44–50.
2. Горецька О.В. (2013). Психологічні особливості ставлення батьків до дітей з особливими потребами. *Освіта регіону (Політологія. Психологія. Комунікації)*. Київ, Університет «Україна». № 2 (32). С. 289–295.
3. Душка А.Л. (2013). Формування адекватних способів взаємодії батьків з дитиною, що має психофізичні відхилення. *Збірник наукових праць. Науковий вісник Південно-українського державного університету*. Випуск 12. URL: <http://www.psyh.kiev.ua/>.
4. Кукуруза Г.В. (2013). Психологічна модель раннього втручання: допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку : монографія. Харків : Точка. 244 с.
5. Макаренко О.М., Голубева М.О., Джугля І.О. (2017). Психологічні особливості батьківського ставлення до дітей із особливими потребами. *Міжнародний психіатричний, психотерапевтичний та психоаналітичний журнал*. Київ. № 1, 2 (35–36). С. 107–110.
6. Островська К.О. (2015). Психологічні особливості ставлення матерів до їх здорових дітей та дітей з обмеженими можливостями. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : збірник наукових праць / за редакцією В.М. Синьова*. Київ : Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Випуск 29. Серія № 19. *Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. С. 213–219.
7. Роджерс К. (1994). О становлении личности: психотерапия глазами психотерапевта / перевод М.М. Исениной, под редакцией Е.И. Исениной. Москва : Прогресс. 322 с.
8. Царькова О.В. (2015). Психологічний клімат у родині як основний чинник становлення особистості дитини з психофізіологічними вадами. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка*. Київ : Державне підприємство «Інформаційно-аналітичне агентство». Том X. *Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія*. Випуск 27. С. 607–616.
9. Шулженко Д.І. (2017). Особливості психологічної роботи з емоційними станами батьків дітей з психофізичними порушеннями раннього віку. *Психологічний часопис*. № 9(5). С. 173–180. URL: <https://www.researchgate.net/publication/326406469>.

REFERENCES:

1. Galyan O.I., Borisenko Z.T. (2019). Psihologichni aspekti suprovodu batkiv ditey z osoblivimi osvitnimi potrebami. Zbirnik naukovih prats «Teoriya i praktika suchasnoyi psihologiyi». Zaporizhzhya: Klasichniy privatniy universitet. Vypusk 2. Tom 2. S. 44–50.
2. Horetska O.V. (2013). Psykholohichni osoblyvosti stavlennia batkiv do ditei z osoblyvymy potrebamy. Osvita rehionu (Politolohiia. Psykholohiia. Komunikatsii). Kyiv, Universytet «Ukraina». № 2 (32). S. 289–295.
3. Dushka A.L. (2013). Formuvannia adekvatnykh sposobiv vzaiemodii batkiv z dytynoiu, shcho maie psykhofizychni vidkhylennia. Zbirnyk naukovykh prats. Naukovyi visnyk Pivdenno-ukrainskoho derzhavnoho universytetu. Vypusk 12. URL: <http://www.psyh.kiev.ua/>.
4. Kukuruza H.V. (2013). Psykholohichna model rannoho vtruchannia: dopomoha simiam, shcho vykhovuiut ditei rannoho viku z porushenniamy rozvytku: monohrafiia. Kharkiv : Tochka. 244 s.
5. Makarenko O.M., Holubieva M.O., Dzhuha I.O. (2017). Psykholohichni osoblyvosti batkivskoho stavlennia do ditei iz osoblyvymy potrebamy. Mizhnarodnyi psykhiatrychnyi, psykhoterapevtychnyi ta psykhoanalytychnyi zhurnal. Kyiv. № 1, 2 (35–36). S. 107–110.
6. Ostrovska K.O. (2015). Psykholohichni osoblyvosti stavlennia materiv do yikh zdorovykh ditei ta ditei z obmezenymy mozhlyvostiamy. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova: zbirnyk naukovykh prats / za redaktsiieiu V.M. Synova. Kyiv: Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M.P. Drahomanova. Vypusk 29. Seriiia № 19. Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia. S. 213–219.
7. Rodzhers K. (1994). O stanovlenyy lychnosti: psykhoterapiya hlazamy psykhoterapevta / perevod M.M. Ysenynoi, pod redaktsyei E.Y. Ysenynoi. Moskva: Prohress. 322 s.
8. Tsarkova O.V. (2015). Psykholohichni klimat u rodyni yak osnovnyi chynnyk stanovlennia osobystosti dytyny z psykhofiziolohichnymy vadamy. Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka. Kyiv: Derzhavne pidpriemstvo «Informatsiino-analitychne ahentstvo». Tom X. Psykholohiia navchannia. Henetychna psykholohiia. Medychna psykholohiia. Vypusk 27. S. 607–616.
9. Shulzhenko D.I. (2017). Osoblyvosti psykholohichnoi roboty z emotsiinymy stanamy batkiv ditei z psykhofizychnymy porushenniamy rannoho viku. Psykholohichni chasopys, № 9(5). S. 173–180. URL: <https://www.researchgate.net/publication/326406469>.